

Sayı: 3

Yıl: 1987

MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

İstanbul - 1988

ERBİL'DE BİR TÜRK BEYLİĞİ -BEYTEĞİNLİLER-

COŞKUN ALPTEKİN*

Merkezi Erbil olmak üzere Şehrizor, Hakkâri, Tekrit, Sincar, Harran Urfa ve civarında hüküm sürmüş olan bu beylik Beyteginliler veya Erbil Atabeyliği şeklinde de adlandırılmaktadır¹. Beytegin bu sülâlenin kurucusu olan Zeyneddin Ali Küçük'ün babası olup hakkında Türk asıllı olmasından başka kaynaklarda malumat yoktur. Atabeylik olarak adlandırılması ise emir Kaymaz'ın Ali Küçük'ün oğullarına atabeylik yapmasından dolayıdır.

Çünkü gerek Ali Küçük gerekse oğulları Zeyneddin Yusuf ile Muzaffereddin Kökböri atabey olarak tayin edilmemişlerdir.

Beyliğin kurucusu olan Zeyneddin Ali Küçük hakkında bildiklerimiz onun Musul Atabeyi İmadeddin Zengi'nin hizmetine girmesinden sonra artmaktadır. İbnü'l-Esir bir kaydında, Zengi'nin babası Kasimüddeve Aksungur'un Suriye Meliki Tutuş tarafından öldürülmesi sırasında oğlu Zengi ile aynı yaşlarda olduğunu söylemesinden² onun 1085 yılı civarında doğmuş olduğunu tahmin etmekteyiz. Ali Küçük ile Atabey Zengi'nin dostlukları küçük yaştan başlamış, Zengi'nin Bağdad şahneliği sırasında da devam etmiştir. Nitekim Irak'da gelişen hadiseler bu yakınlığı belirtir mahiyettedir. Musul'da Aksungur Porsuki'nin batuniler tarafından öldürülmesinden sonra yerine geçen oğlu İzzeddin Mesud'un da kısa bir süre sonra ölmesi üzerine emir Çavlı Bağdad'da bulunan Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a Musul'dan bir heyet göndererek kendisinin valiliğe tayinini istedi. Kadı Kemaleddin Şehrizori ve emir Selahaddin Yağlıbasan'ın da içinde bulunduğu heyet Bağdad'a gelince emir Nasıreddin Çakır ile

* Doç. Dr. Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

¹ Bugünkü Türkiyemiz sınırları içinde kalan Hakkâri, Harran, Urfa ve civarında hüküm sürmüş olan bu beyliğin tarihi, Güneydoğu Anadolu'muzun ictimai ve *hatta etnik meseleleri göz önüne alındığında*, üzerinde çalışılması gereken bir konu haline gelmiş idi. Bu sebepten Beyteginliler'in ve dolayısıyla bölgenin bir asıra yakın tarihi, 100. Yıl Üniversitesi araştırma görevlisi Gülay Ögün'e tarafımdan doktora tezi olarak verilmiş olup araştırma devam etmektedir.

² İbnü'l-Esir, *Tarihü'l-Bahir fi Devleti'l-Atabekiye*, (nşr. A. A. Tolaymat), Kahire 1963,

Ali Küçük'ün tesirinde kalarak sultana, Musul'a Zengi'nin tayinini teklif etti. Sultan Mahmud bu teklifi kabul ederek Zengi'yi Musul'a yolladı ayrıca onu oğlu Alparslan'a atabey tayin etti (1127).

Atabey Zengi Urfa'yı 1144 yılında Haçlıların elinden alınca buranın valiliğini Ali Küçük'e verdi ve anonim bir Süryani kaynağına göre de, "maiyetine yedi komutan ile kuvvetli bir garnizon bırakarak Urfa'yı imar etmesini, bir hastahane yaptırmasını ve halka adaletli davranmasını" emretti³. Bir yıl sonra tekrar Urfa'ya gelen Zengi'yi halk hristiyanlar bir tarafta müslümanlar bir tarafta olmak üzere iki gurup halinde karşıladılar. Ali Küçük'ün valiliğinden memnun olduklarını da böylece gösterdiler.

Fakat Ali Küçük'ün Urfa valiliği uzun sürmedi. Bunun sebebi de Musul'da isyan çıkması idi. Atabey Zengi Bira kalesini kuşattığı bir sırada yanında bulunan meliklerden Ferruḫşah (el-Hafacı) b. Mahmud tahriklere kapılarak isyan etti ve Zengi'nin Musul naibi Çakır'ı öldürterek iç kaleye ve oradaki saraya hakim olmak istedi. Atabey Zengi'nin Musul'daki adamları bir taraftan ona haber gönderirken bir taraftan da iç kaleye giren Meliki göz altında tuttular. Atabey Zengi isyanın genişlemesinden endişe ettiğinden kendisi bir kısım kuvvetlerin başında Halep'e gitti. Urfa valisi Ali Küçük'e de Musul'a girmesini emretti. Musul'a gelen Ali Küçük isyanı bastırdı, asileri cezalandırdı, Melik Ferruḫşah da bu karışıklık arasında öldürüldü (Mayıs 1145)⁴.

Atabey Zengi ertesi yıl (1146) Ali Küçük'ü Finik kalesinin fethi ile vazifelendirdi. Kendisi ise ana kuvvetlerin başında Ukeyliler'den Ali b. Salim b. Malik'in elinde bulunan Caber kalesini kuşattı. Kuşatma devam ettiği bir sırada Zengi kendi hizmetkârları tarafından öldürüldü. Ölüm haberini alan Ali Küçük Finik kuşatmasını terk edip Musul'a geldi. Caber'de babası ile birlikte bulunan Zengi'nin oğlu Nureddin Mahmud, emir Eseddin Şirkuh ve emir Selahaddin Yağıbasan'ın desteği ile Halep'e gelerek burada hakimiyetini tesis etti. Vezir Cemaleddin Muhammed ise yine Caber'de atabeyle birlikte kuşatmaya katılmış olan Melik Alparslan b. Mahmud'u teşvik ederek Musul'u ele geçirmek istedi. Fakat bu sıralarda Musul'a dönmüş olan Ali Küçük Şehrizer'da Sultan Mesud'un kontrolü al-

³ *Anonymi Quetoris Chronicon ad A. D. 1234 Pertinens, II, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, c. 82, nşr. Chabot 1953, İng. çev. A. S. Tritton notlar. H. A. R. Gibbs, "The first and second Crusades from an Anonymous Syrian Chronicle", *JRAS*, 1933, I, 63-101, II, 273-305, II, 282, 286.

⁴ İbnül-Kalanisi, *Zeylü Tarihi Dimaşk*, 285; İbnü'l-Esir, *Atabekiye*, 84-86; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-Zaman*, I, 191; C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, 89-91.

tında bulunan Zengi'nin büyük oğlu Seyfeddin Gazi'ye haber göndererek acele Musul'a gelmesini bildirdi. Irak Selçuklu Sultanı Mesud'a babası tarafından rehin olarak gönderilmiş olan Seyfeddin Gazi bir fırsatını bulup Musul'a geldi ve buraya hakim oldu. Bu durumda vezir Cemaleddin Muhammed taraf değiştirerek Melik Alparslan'ı desteklemekten vazgeçti. Buna rağmen Alparslan Musul'a girdiği takdirde Seyfeddin Gazi'nin kendisine biat edeceği düşünceyle yoluna devam etti. Ancak Musul'dan gönderilen kuvvetler tarafından yakalanarak bertaraf edildi⁵. Musul merkez olmak üzere Fırat nehrinin doğusunda kalan atabeylik topraklarının tamamına sahip olan Seyfeddin Gazi hizmetinden memnun kaldığı Ali Küçük'ü Musul naipliğine son anda kendi tarafına geçen Cemaleddin Muhammed'i de yeniden vezirliğe tayin etti.

Seyfeddin Gazi 1149 yılında ölünce yerine kardeşi Kutbeddin Mevdud geçti. Mevdud'un hakimiyetine muhalif olan bazı emirler Nureddin Mahmud'a müracaat ederek onu Musul'a davet ettiler. Nureddin'in bu davet üzerine Sincar'ı zabt etmesi kardeşler arasında bir gerginliğe sebep oldu. Mevdud yanında Ali Küçük ve vezir Cemaleddin olduğu halde Sincar'a doğru harekete geçti. Nureddin Mahmud'un gücü karşısında bir netice elde edemeyeceğini anlayınca da veziri vasıtası ile anlaşma yoluna gitti. Neticede Sincar'ı ele geçiren Nureddin buna karşılık Mevdud'un Musul hakimiyetini tanıdı.

Irak Selçuklu sultanı Mesud'un ölmesinden sonra ortaya çıkan saltanat mücadelelerinde yer alan Ali Küçük Süleymanşah'a karşı Muhammed'i destekledi. Hatta Süleymanşah'ı yakalıyarak Musul'da hapsetti. Muhammed'in sultanlığını tasdik etmeyen halifeye karşı da sultan ile birlikte başarısızlıkla neticelenen Bağdad kuşatmasına katıldı⁶.

Sultan Muhammed'in 1160 yılında ölümü üzerine Süleymanşah'ı serbest bırakan Ali Küçük ayrıca onun saltanatı elde etmesinde de yardımcı oldu. Süleymanşah'ın sultanlığı uzun sürmedi, 1161 yılında tahttan indirilerek öldürüldü⁷.

Suriye'nin en kuvvetli hakimi olan Nureddin Mahmud ile Harran emiri ve aynı zamanda kardeşi olan Nusrededdin Mirmiran'nın arası açıldı. Harran'a doğru harekete geçen Nureddin'i Musul hükümdarı Mev-

⁵ İbnü'l-Esir, *Atabekiye*, 84-86.

⁶ İbnü'l-Esir, *Atabekiye*, 113-114; İbn Tanrıbirdi, *el-Nucum ez-Zahire fi Müluk Mısır ve'l-Kahire*, (nşr. W. Poper), V, 325.

⁷ N. Elisseeff, *Nur ad-Din*, II, 557.

dud'un tasdikiyle Ali Küçük destekledi. Kardeşinin elinden Harran'ı alan Nureddin buranın iktasını Ali Küçük'e verdi⁸. Harran seferinden sonra Nureddin Mahmud 1163 yılında haçlıların elinde bulunan Harim üzerine yürüdü. Kendisini Artuk oğulları'ndan Necmeddin Alpi, Fahreddin Kararslan, Musul'dan Mevdud ve Ali Küçük desteklemekteydi. Harim'in kuşatıldığını duyan haçlılar şehire yardımcı kuvvetler yolladılar. Bu kuvvetlerle Artah civarında karşılaşan Nureddin, Ali Küçük'ün askerî kabiliyeti sayesinde Harim'i elde etti.

Nureddin Mahmud 1165 yılında Suriye'de haçlılara karşı yeniden geniş çapta bir harekâta girişti. Nureddin'in açtığı cihada kardeşi Musul hakimi Mevdud, Ali Küçük komutasında kuvvetli bir birlik göndererek katıldı. Artuk oğulları'nın da asker göndermesi ile güçlenen Nureddin'in ordusu Hıms'dan hareketle Arka, Arima ve Safisa'yı peşpeşe zaptetti. 1165 yılının ramazan bayramını geçirmek için Hıms'a dönen ordu bayramdan sonra yeniden harekete geçerek Banyas ve Hunin'i fethederek haçlıları büyük bir bozguna uğrattı⁹.

Ali Küçük ömrünün son yıllarında yaşlılığı ve hastalığı sebebiyle iktâ bölgelerinden Şehrizor, Tekrit, Hakkâri ve Sincar'ı Mevdud'a bırakarak merkezi Erbil'e çekildi. Çok geçmeden de Eylül 1167'de öldü. Naşı Musul'da Eski Cami yakınında kendisinin yaptırdığı türbeye gömüldü. Atabey Zengi'nin hizmetine girerek ve sadakatle çalışarak yükselen Ali Küçük hakkında kaynaklar, hayır sahibi olduğunu medrese, ribat, köprü gibi hayır eserleri yaptırdığını, oğullarına büyük bir servet bırakmadığını yazmaktadırlar¹⁰.

Ali Küçük Erbil'e Mücahideddin Kaymaz ez-Zeynî'yi naip tayin etmiş idi. Kaymaz aynı zamanda Ali Küçük'ün iki oğlu Kökbörü ile Zeyneddin Yusuf'a da atabeylik yapmaktaydı. 1167'de Ali Küçük'ün ölmesiyle yerine oğlu Kökbörü geçti. Ancak Kaymaz Kökbörü'nin idarecilikte kifayetsiz olduğunu ileri sürerek halifeden onun yerine kardeşi Yusuf'un geçirilmesini istedi. Halifenin bu hususu tasdik etmesiyle de Zeyneddin Yusuf Erbil hakimi oldu¹¹.

⁸ İbnü'l-Kalanisi, 355-358.

⁹ Ebu Şame, *Kitabü'l-Ravzateyn* (nşr. M. Hilmi M. Ahmed), Kahire 1958, I, 147; N. Elisseeff, *Nur ad-Din*, II, 615-616; W. Stevenson, *The Crusaders in the East*, 191-192.

¹⁰ İbnü'l-Esir *Atabekiye*, 135-136; İbn Hallikan, *Vefayat*, I, 435, (De Slane, I, 535); N. Elisseeff, *a. g. e.*, II, 618-619.

¹¹ İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, 177; İbn Hallikan, *a. g. e.*, I, 435; İ. Kafesoğlu, "Kökbörü", *İA*, VI, 885.

Erbil'i kardeşine kaptıran ve bir süre hapsedildikten sonra serbest bırakılan Kökböri Bağdad'a gitti. Burada aradığı desteği bulamayınca da Musul'a giderek II. Seyfeddin Gazi b. Mevdud'un hizmetine girdi. Seyfeddin Gazi amcası Nureddin Mahmud'un 1174 yılında ölmesi üzerine evvel-den Musul Atabeyliği'ne ait olan el-Cezire'deki toprakları geri aldı ve çıktığı seferde yardımını görmüş olmasından dolayı Harran'ı Kökböri'ye iktat etti. Bu sıralarda Selahaddin Eyyubi Suriye hükümdarı Nureddin Mahmud'un ölümünü müteakip yerine geçen küçük yaştaki oğlu Melik Salih İsmail'in elinden başta Dimaşk olmak üzere bütün güney Suriye'yi aldığı gibi bağımsızlığını da ilân etti¹². Ayrıca el-Cezire'deki işlere de karışmaya başladı. Seyfeddin Gazi'nin kardeşi ve Selahaddin Eyyubi yanlısı II. İmadeddin Zengi'nin elinde bulunan Sincar üzerine yürümesi Selahaddin'in müdahalesine sebep oldu ve neticede Seyfeddin Gazi mağlup olarak, Musul'a çekilmek zorunda kaldı.

Selahaddin Eyyubi ile II. Seyfeddin Gazi 1175 yılında Hama yakınlarındaki Cibab et-Türkman'da ikinci defa karşılaştılar. Musul ordusunun sağ koluna Harran emiri Kökböri komuta etmekteydi. Kökböri Eyyubi ordusunun sol cenahını bozdu ise de bu galibiyet neticeyi temine kâfi gelmedi. Taraflar arasında Selahaddin'in Buzaa, Membiç ve Azaz gibi ele geçirdiği yerlerin kendisinde kalması şartı ile anlaşma yapıldı¹³.

II. Seyfeddin Gazi 1180 yılında öldü, yerine kardeşi I. İzzeddin Mesud geçti. Bu hadiseden kısa bir süre sonra Halep emiri Melik Salih İsmail de öldü. İsmail ölümünden önce ülkesinin amcasının oğlu olan Mesud'a verilmesini vasiyet etmiş idi. Mesud merkez Halep olmak üzere Melik Salih'e ait yerleri almak için yola çıktı. Ancak kardeşi Sincar emiri II. İmadeddin Zengi Sincar'a karşılık Halep'e sahip olmak istedi. Bunun reddi halinde de Selahaddin'i davet edeceğini bildirdi. Mesud öncü olarak Kökböri'yi Halep'e yollamış idi. Halep Kale komutanı Emirek Candar ile emir Şazibaht Kökböri'nin şehre girmesine mani oldular. Üstelik bunlar II. İmadeddin Zengi'nin komutanı Tuman el-Yaruki'ye kaleyi zaten teslim etmişlerdi. Emir Tuman'ın da işe karışması karşısında zor duruma düşen Kökböri Musul'dan yardım istedi. Atabey İzzeddin Mesud ise Selahaddin'in hiddetlenmesinin kendisi için tehlikeli olacağını düşünerek yardım göndermediği gibi Halep'i kardeşine terk etti.

¹² İmadeddin İsfahani, *Sana el-Bark*, (nşr. R. Şeşen), I, 181.

¹³ R. Şeşen, *Salahaddin*, 45.

Gerek bu durum gerekse İzzeddin Mesud'un Kökböri'nin hasmı olan emir Kaymaz'a değer verip onu Musul'a tayin etmesi Kökböri'nin, Selahaddin'in tarafına geçmesine sebep oldu ve ona yazdığı mektupta Fırat nehrini geçtiği takdirde yardıma hazır olduğunu hatta el-Cezire'nin hiçbir direnme göstermeden kendisine tabi olacağını bildirerek onu Musul üzerine yürümeye teşvik etti¹⁴. Zaten kuzeye doğru hareket halinde olan Selahaddin, Kökböri'nin teklifine uyararak el-Cezire'ye geldi. Burada Kökböri askeri ile birlikte Selahaddin'e katıldı. Beraberce Musul Atabeyliği ile Artukoğulları'na ait bazı yerleri zaptetdikden sonra Urfa'yı muhasara ederek kısa bir süre sonra ele geçirdiler. Selahaddin Harran'ın yanısıra Urfa'yı da Kökböri'ye ikta olarak verdi¹⁵. Bu sefer esnasında Bire, Rakka, Nuseybin ve Hıskeyfa Eyyubi hakimiyeti altına geçerken Musul da bir süre kuşatıldı. Ancak şehirin müstahkem surları karşısında birşey yapamayacağını anlayan Selahaddin muhasarayı kaldırarak Sincar üzerine yürüdü ve bu küçük kaleyi kolayca zaptetti (1182)¹⁶.

Sincar'dan Harran'a geçen Eyyubi ordusunun kendi topraklarına zarar vermesinden çekinen Artukoğulları Eyyubiler'in hakimiyetini tanımak zorunda kaldılar. Mısır ve Suriye'den sonra el-Cezire'de de nüfuzu iyice artan Selahaddin Nisan 1183'de Halep'i ele geçirdi.

Selahaddin'in hakimiyet sahasını Musul Atabeyliği aleyhine genişletmesi Musul valisi Kaymaz'ın beceriksizlikle suçlanmasına ve tevkif edilmesine sebep oldu. Kaymaz'ın taraftarları bu durumu hoş karşılamayıp isyan ettiler. İsyân edenler arasında Erbil hakimi Zeyneddin Yusuf da vardı. İsyânın genişlemesi Musul Atabeyi İzzeddin Mesud'u endişelendirdiğinden Kaymaz'ı serbest bıraktı ve eski vazifesini de kendisine iade etti. Kaymaz ilk iş olarak Erbil'i itaat altına almak için harekete geçti. İldenizliler'den atabey Kızıl 3.000 kişilik bir kuvvetle Kaymaz'ı destekledi. Ancak yardıma gelen bu kuvvetler Erbil civarında yağma işine giriştiler. Bundan faydalanan Zeyneddin Yusuf dağılmış olan bu kuvvetleri bozguna uğrattı. Böylece Erbil fiilen Musul Atabeyliği idaresinden çıkmış oldu. Muzaffereddin Kökböri ise Musul kuvvetlerinin mağlup olduğunu belirterek Selahaddin'i devamlı olarak Musul üzerine sefere teşvik etmeye devam etmekteydi. Hatta Selahaddin'e askerî yardımdan başka 50.000 dinar vermeyi de taahhüt etmişti. 1185 yılının Nisan ayında Halep'den hareket eden Selahad-

¹⁴ İmâde'd-din İsfahânî, *Sana el-Bark*, I, 6, 7.

¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, XI, 483-484; İbnü'l-Adim, *Zubda*, III, 58.

¹⁶ İbnü'l-Esir, *Atabekiye*, 83.

din'i Bire'de karşılayan Kökböri Harran'a geldiklerinde vaad etmiş olduğu parayı vermeyince Selahaddin tarafından hapsedildi. Fakat halkın bu hapis hadisesinden hoşnutsuzluğunu görünce Kökböri'yi serbest bırakarak yeniden Harran'ı kendisine verdi. Selahaddin Mayıs ayı sonunda Musul'u bir kere daha kuşattı. Bu sefer yanında Ceziret ibn Ömer sahibi Sencerşah b. II. Seyfeddin Gazi ile Erbil hakimi Zeyneddin Yusuf da vardı. Ancak bu defa da Musul'u alamayan Selahaddin Ahlat Beyi Sökmen'in ölümünü bahane ederek şehir önünden ayrıldı ve Kökböri ile kendi kardeşi Takiyeddin Ömer'i Ahlat'ı almakla vazifelendirdi. Ahlat'a Sökmen'den sonra hakim olan oğlu Begtemir, yaklaşan tehlikeyi gördüğünden Azerbaycan atabeyi Pehlivan'a tabiliğini arzetti. Bu durumda herhangi bir şey yapamayacağını anlayan birleşik Eyyubi ordusu üstlerine döndüler (1185)¹⁷. Fakat Selahaddin Musul'u ele geçirmek ihtirasından vazgeçmedi. Onun için Musul'u almak bir kuvvet gösterisi meselesine dönüşmüştü. Bu bakımdan Musul'un dış çevre ile bütün münasebetini kesti. Durumu değerlendiren ve yeterli kuvvete sahip olamadıklarını bilen Musul erkânı Harran'da bulunan Selahaddin'e bir heyet yollayarak ona tabi olmak istediklerini bildirdiler. Böylece Musul'da Irak Selçuklu Sultanı adına okunan hutbe Selahaddin adına okunmaya başlandı.

El-Cezire'yi tamamıyla hakimiyeti altına alan Selahaddin yardımını gördüğü Kökböri'ye bir süre önce elinden almış olduğu Urfa'yı yeniden iktâ olarak verdi. Ayrıca onu kız kardeşi Rabia Hatun ile evlendirdi¹⁸.

Bir zamanlar tabi olduğu atabeyliği şimdi kendi hakimiyeti altına alan Selahaddin, haçlılara karşı da başarılı mücadeleler verdi. 1187 yılında Kerek'i kuşatması esnasında bütün haçlı kuvvetleri birleşerek 23.000 kişilik bir ordu ile Selahaddin'in üzerine yürüdüler. Eyyubi ordusunun sol cenahı Kökböri'nin sağ cenahı Takiyeddin Ömer'in kumandası altında idi. Bu güçler Seffuriye'de haçlıları ağır bir hezimete uğrattılar. Kudüs kralı Guy dahi bir çok kont ve şövalye ile birlikte esir edildi. Bu kesin zaferden sonra Selahaddin işgalci Kudüs Haçlı Krallığı toprakları üzerinde geniş çapta fetihlere girişti. Taberiye ve Akka gibi mühim merkezlerin yanısıra Nablus, Hayfa, Cinin, Tibnin, Cübeyl, Beyrut, Remle ve Nasira gibi yerler müslümanların eline geçti. Aynı yıl Kudüs'ün fethi Türk-İslâm aleminin bir zamanlar Musul atabeyi Zengi'nin Urfa'yı fethindeki gururunu yaşadı.

¹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, XI, 513-514; İbn Hallikan, *Vefayat*, II, 95; Ebu'l-Ferec, II

¹⁸ İbnü'l-Adim, *Zubda*, III, 79-81; İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, XI, 512-513.

Kudüs'ün fethi Urfa'nın fethi gibi yeni bir haçlı seferinin doğuya yapılması neticesini yarattı. Alman imparatoru, Fransa ve İngiltere kralları bu üçüncü haçlı ordusunun başında geldiler. 26 Ağustos 1189 tarihinde Philippe Auguste ve Arslan yürekli Rişar komutasındaki haçlılar Akka'yı kuşattılar. Akka müdafasına Musul Atabeyliği ve Artukoğulları'na ait askerî birliklerin yanısıra Urfa ve Harran emiri Kökböri ile Erbil beyi Zeyneddin Yusuf da katıldı. Zeyneddin Yusuf Akka'da hastalandı ve çok geçmeden de öldü (1190). Kökböri kardeşinin ölümü üzerine Selahaddin Eyyubi'den ona ait yerlerin kendisine verilmesini istedi ve karşılığında 50.000 dinar ile yeni ve daha güçlü bir orduyla Akka'ya döneceğini vaad etti. Selahaddin Kökböri'ye Erbil'in yanısıra Şehriz ve Karabeli'ni de ikta ederek gitmesine müsaade etti¹⁹. Zeyneddin Yusuf'un ölüm haberi Erbil'de duyulunca, halk Kökböri gelmeden önce Musul'da bulunan emir Kaymaz'ı Erbil'e davet etti. Ancak Musul atabeyi, Selahaddin Eyyubi'den çekindiği için Erbil işine karışmak istemedi. Kökböri şehre gelerek buraya hakim oldu (1190). Ancak Selahaddin'e vermiş olduğu sözü tutmadı. Hatta iki defa mektup yazmış olmasına rağmen Selahaddin'e yardıma gitmedi. Buna rağmen ona olan tabiliğini devam ettirdi. Selahaddin 1193 yılında ölünce parçalanan Eyyubi devletine karşı metbuluk bağlarını kırarak bağımsızlığını ilân etti.

Kökböri zamanında Erbil Türk Beyliğinin Eyyubiler, Zengiler bir ara da Azerbaycan Atabeyliği ve son zamanlarda da Harezmsahlar ve Moğollar ile münasebeti oldu. Kökböri 1205 yılında Meraga hakimi Alaeddin Karasungur Ahmedili ile birlikte Azerbaycan atabeyi Ebu Bekr Özbek'in ülkesini istila teşebbüsünde bulundu. Ancak Rey, Hemedan ve İsfahan gibi yerlere hakim olan Aytoğmuş'un müdahalesi ile bu faaliyeti neticesiz kaldı.

Gerek Musul atabeyliği'nin gerekse Eyyubiler'in güç kazanmasını önlemek maksadı ile ittifaklar teşkil eden Kökböri, Melik Adil'in Sincar'ı ele geçirmesine mani olmak için de 1210 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'a tabi oldu. Neticede Melik Adil halifenin de işe karışmasıyla Sincar'ı almaktan vazgeçti. Bu vesile ile Musul'a giden Kökböri, Rabia Hatun'dan doğan iki kızını Nureddin Arslanşah'ın oğulları ile evlendirdi. Erbil beyliği ile Musul Atabeyliği arasındaki iyi münasebetler Kökböri'nin damadı olan İzzeddin Mesud zamanında da devam etti. İzzeddin Mesud'un ölümünden sonra diğer damadı İmadeddin Zengi'nin

¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, XII, 56-57.

Musul atabeyi olmasını isteyen Kökböri bu sebeble II. Nureddin Arslanşah b. İzzeddin Mesud'u atabeyi sıfatıyla iş başına getiren Bedreddin Lulu ile uzun zaman mücadele etti.

II. Nureddin Arslanşah'ın ölümü üzerine yerine Bedreddin Lulu'nun yardımı ile kardeşi Nasireddin Mahmud geçti. Mahmud'un çok küçük yaşta olması Kökböri ile damadını harekete geçirerek Musul civarını yağmalamalarına vesile teşkil etti. Bu durumda Bedreddin, Melik el-Eşref'in Nuseybin'deki ordusundan yardım istedi. Nuseybin'deki Eyyubi ordusunun komutanı Aybek bu yardım talebi üzerine Musul'a geldi. Aybek askerinin az olmasına rağmen Bedreddin ile beraber Erbil üzerine yürüdüler. İki ordu Zab Suyu kenarında Eylül 1219'da karşılaştı ve muharebe Musul ordusunun mağlubiyeti ile neticelendi. Gevaş kalesi de İmadeddin'in hakimiyeti altına geçti.

Erbil 1220 yılında Moğol tehdidine maruz kaldı. Kökböri ortak düşmana karşı durabilmek maksadı ile Bedreddin Lulu'dan yardım istedi. Halife Nasır li-Din Allah Bedreddin'e Kökböri ile ittifak etmesini tavsiye ederek Bağdad'dan bir miktar askerî yardım yolladı. Bu kuvvetler Kökböri'nin komutası altında Dekuke'de toplandı. Ancak Moğollar'ın Hemedan'a dönmeleri üzerine kuvvetler üslerine çekildiler. Moğol tehlikesinden hemen sonra Harezmsahlr Irak'da görülmeye başladılar. Bu durumdan tedirgin olan halife, emir Kuştemir idaresinde 20.000 kişilik bir orduyu Celaledin Harezmsah üzerine yolladı. Ayrıca Kökböri'den 10.000 kişilik bir kuvvetle harekâtı desteklemesini istedi. Emir Kuştemir Kökböri'yi beklemeden Celaledin ile savaşa girdi²⁰ ve mağlup olarak Bağdad'a zor kaçabildi. Bu hadiseden sonra Kökböri Celaledin'in tabiiyetine girmek sureti ile onunla anlaştı ve Eyyubiler'e karşı bir ittifak oluşturdu.

Kökböri ömrünün sonlarına doğru bir Moğol tehlikesi daha atlattı. Moğollar Celaledin'i takip ederek Erbil civarına kadar ilerlediler ve bölgeyi yakıp yıktıktan sonra Azerbaycan'a doğru çekildiler.

Kendisine halef olabilecek bir erkek evladı olmayan Kökböri 29 Haziran 1232'de Erbil'de öldü. Halife el-Mustansır Erbil'i halifelik topraklarına katmak istemekteydi. Erbil halkı bu duruma bir süre direndi ancak Bağdad'dan gönderilen Şerefeddin İkbâl kumandasındaki kuvvetlerle başa çı-

²⁰ Cuveyni (*Cihanguşa*, II, 156)'den naklen İ. Kafesoğlu ("Kökbörü", *İA*, VI, 890) "Kökböri hazırlandığı kuvvetler ile Celaledin'i pusuya düşürmek istemiş bunu sezen Celaledin'in baskını neticesinde mağlup ve esir olmuş ise de af edilmesi üzerine memleketine iade edilmiştir" denmektedir.

kamayıp şehri teslim etmek zorunda kaldılar. Böylece doksan yıl kadar Erbil ve çevresinde hüküm sürmüş olan bu Türk beyliği tarihe karıştı.

Türk-İslâm aleminin mümtaz şahsiyetlerinden biri olan Kökböri zamanında Erbil büyük imar görmüş ve tarihinin en mamur en parlak dönemini yaşamıştır. Onun devrinde Erbil'de bir cami, bir medrese sufile-re mahsus iki hankah ayrıca bir büyük misafirhane, bir hastahane, bir dul kadınlar bir yetimler evi, körler ve aliller için dört hankah inşa edildi. Kökböri hayrı seven bir insandı. Kimsesiz bebeklere sütanneleri tutar, fakirlere hergün yiyecek dağıtırdı. Her yıl hac seferleri tertipler, onlara muhafızlar verir, Haremeyn'deki muhtaclara para dağıtırdı. Mekke'de birçok hayrat tesis etmiş idi. Arafat'a ilk olarak suyu Kökböri getirtmiştir. Onun ilim adamlarına büyük değer verdiği, hankahları sık sık ziyaret edip misafir olan sufi ve fakihlerin münakaşalarını dinlediği kaynaklarda belirtilmektedir. Kökböri Hz.Muhammed'in doğumunu muhteşem merasimler ve tertiplelediği mevlid törenleri ile ün salmış bir kişidir. Onun düzenlediği dinî törenler müslümanlarca ilgi ile takip edilerek şenlikler haline dönüşmüş ve diğer islâm ülkelerinde tertiplenmesi adet haline gelmiştir.

Kökböri ölümünden önce kendisi için Mekke'de bir türbe de yaptırmıştı. Ancak hac mevsiminde onun naşını Mekke'ye götüren kabile yolda bedevilerin taarruzuna uğradığından yolunu tamamlayamayarak Kufe'ye geldi ve burada Hz.Ali'nin kabrinin yakınına defnedildi²¹. Erbil merkez olmak üzere Hakkâri, Urfa, Harran gibi yerlerde kimi zaman bağımsız kimi zaman ise Musul Atabeyliği, Eyyubiler, Türkiye Selçukluları ve Harezmsahlar gibi hakimiyetlere bağımlı olarak hüküm süren Beyteginliler bölgenin sosyal ve etnik yapısı üzerinde çok tesirli oldular. Batıda kendilerine yurt arayan Türkmenler ile Moğollar'ın önünde kaçıp gelenler kendi soylarından olan Erbil beylerinin yanlarında toplandılar. Bölge halkı onların idaresi altında rahat ve huzur içinde yaşadı. Daha sonra Abbasi hakimiyeti altına giren beylik toprakları kısa bir süre sonra Moğol istilası altına düştü.

²¹ İ. Kafesoğlu, *a. g. e.* 891.